

## I. Մեյիբուեր Ռեկ

XVI ԴԱՐՈՒ՝ ԱՍԼԱՆԻ ՈՐԴԻ ՍԱՐԳՍԻ ՔԱՌԱԼԵԶՎՅԱՆ ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ  
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ՝

Հնագրության (պալեոգրաֆիայի), իրրև պատմական օժանդակ դիսցիպլինի, ամենարարդ խնդիրներից մեկն է պոլիդիոտիկ կամ բազմալեզվյան արձանագրությունների (պոլիլինգվա-նների) ընթերցումը, վերծանումը և պատշաճորեն հրատարակումը:

Այսպիսի արձանագրությունները, անկախ նրանից՝ մետաղի օգնությամբ են նրանք քարի կամ այլ շինանյութի վրա փորագրված (սրանց թվում և «երկաթագիր»), որ հայտաբերված են աշխարհիս այլևայլ վայրերում, թե՛ պատի սվադի վրա ներկով կատարված, գերազանցապես երկ-, կամ եռալեզվյան են, այսինքն այսպես կոչված «բիլինգվա» կամ «տրիլինգվա»-ներ:

Ինքնրստինքյան հասկանալի է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է այժմ այնպիսի արձանագրություններին, որոնք ըստ լեզվի (կամ բարբառի) մի ցեղային հատվածի կամ ժողովրդի են պատկանում, իսկ ըստ գրի (այսինքն՝ տրանսկրիպցիայի կամ տրանսլիտերացիայի) մյուսին, ինչպիսիք են, օրինակ, Գեղարքունիքում հայտնագործված, այժմ Երևանի թանգարանում պահվող և Բագրևանգի Ուչքիլիսայի — Հովհաննավանքի արամեաառաքան արձանագրությունները,<sup>1</sup> ոչ էլ այնպիսիներին, որոնք<sup>2</sup> տարբեր ժամանակների և տարբեր անձանց ձեռքով են փորագրված՝ տարբեր պատմական անցքերի կամ երևույթների կապակցությամբ, ինչպիսիք են, օրինակ, Անիի Ծանույնի մզկիթի տարբեր ծավալ և բովանդակություն ունեցող արձանագրությունները՝ չորս լեզվով:<sup>3</sup> Մենք այստեղ նկատի չունենք նաև այն դեպքերը, երբ մի լեզվով փորագրված որևէ արձանագրության կցված է վավերացում այլ լեզվով, ինչպիսին է, օրինակ, նույն Անիում Ն. Մառի հայտնագործած (1910 թ. պեղումների ընթացքում) վրաց նպիֆան կաթողիկոսի 1218 թ. ընդարձակ վրացերեն երկաթագիր (ասոմթավրուլի) արձանագրությունը

<sup>1</sup> Զեկուցված է Մոլոմոզի անվան Երևանի պեմ. Համալսարանի 25-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտական սեսիայի պատմության սեկցիայի նիստում 1946 թ. ապրիլի 23-ին:

<sup>2</sup> Հմմտ. Ա. Բորիսով. Հայաստանի Արաաշեն թագավորի արձանագրությունները, «Մովսեսական Հայաստան», 1941 թ. № 39. Ղ. Ալիբաև. Այրարատ, Վենետիկ, 1901, էջ 329—330. Л. Меликсет-Бек. Армено-Небрайска, «Труды Гос. Ист. Этногр. музея евреев Грузии», т. III. Тб. 1945, стр. 229—233.

<sup>3</sup> В. Бартольд. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. СПб. 1911. табл. I., Н. Марр. Ани. Л.—М. 1934, табл. LV, рис. 260.

հայերեն *post scriptum*-ով հանդերձ,<sup>1</sup> և ոչ էլ Ավանի Եղր կաթողիկոսի երկլեզվյան՝ մեկը մյուսին հետևող հայերեն-հունարեն ծածկագիրը,<sup>2</sup> Այլ մենք նկատի ունենք այնպիսի պոլիգլոտիկ կամ բազմալեզվյան հուշարձաններ, որոնք զրված են մի տեղում, մի որևէ դեպքի կամ երևույթի առնչությամբ, միևնույն անձի (մեկենասի՝) պատվերով, գուցե և միևնույն զրչի կամ փորագրողի (ծայրահեղ դեպքում՝ վարպետների մի բրիգադի) ձեռքով, ինչպիսիք են. օրինակ, մի կողմից՝ Բեհիստունի (Քիրմանշահի մոտ) Պարեհ Վշտասպի նախքան մեր թվականության 521 թ. եռլեզվյան (եռաբարբառ)՝ պարսկերեն-էլամերեն-բարելոներեն վիմագրությունը՝ և, մյուս կողմից՝ Բրիտանական (Լոնդոնում) թանգարանի զարդը կազմող մի շարք տարիլինգվածներ, որոնցից համաշխարհային հռչակ են ստացել Շամպոլյոն կրտսերի վերծանած հիբրոգլիֆիկ-դիմոտիկ-հունարեն վիմագրությունը (այն է՝ Բոնապարտի զորականների կողմից 1799 թ. հայտնագործվածը Եգիպտոսում՝ Ռոզետտայի Սենժուլյոն դղյակում)<sup>3</sup> և նույնպիսի եռլեզվյան արձանագրությունն այն քարատապանի վրա, որ մի ժամանակ Աղեքսանդր Մակեդոնացու սարկոֆագի տեղ էր ընդունվել (Աղեքսանդրիայից), որոնց շարքը կարելի է դասել և Վրաստանում՝ Մցխեթա-Արմազի 1940 թ. պեղումների ընթացքում հայտարերված և այժմ Վրաստանի պետ. թանգարանում պահվող հունա-արամեական երիլինգվածն,<sup>4</sup>

Պոլիգլոտիկ արձանագրություններով առանձնապես հարուստ է Վրաստանը, Բայց կարևոր է նշել, որ այսպիսի արձանագրություններում՝ ինչպես տարիլինգվածներում, նույնպես և երիլինգվածներում՝ վրացերենի կողքին առկա է միշտ հայերենը կամ, ընդհակառակը, հայերենի կողքին՝ միշտ վրացերենը, որ ապացույց է այն անհերքելի ճշմարտության, որ դրանք հայ-վրացական, resp. վրաց-հայկական դարավոր բարեկամության և համակեցության ամենացայտուն և ամենապերճախոս վավերագրերն են։ Միաժամանակ՝ դրանք կարևորագույն նյութեր են և հայ հնագրության (պալեոգրաֆիայի) համար։

<sup>1</sup> Н. Марр. Напись Епифания, католикоса Грузин (Из раскопок в Ани 1910 г.) „Известия И. Академии Наук“. 1910, стр. 1437—1439, и рис.; Н. Марр. Ани, табл. XLII, рис. 182.

<sup>2</sup> Կարա Ղափաղարյան Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը. Երևան, 1948, էջ 6—8.

<sup>3</sup> F. H. Weissbach. Die ahamenideninschriften zweiter Art [Assyriologische Bibliothek IX Band]. Leipzig 1890; F. H. Weissbach und W. Bang. Die altpersischen Keilinschriften. Leipzig 1893.; F. H. Weissbach. Die dreisprachige Inschrift Darius Susa. „Zeitschrift für Assyriologie“, 44. Band. 1—2 Heft, Leipzig 1938; Fr. W. König. Relief und Inschrift der Königs Dareios I, Leiden 1938; և այլն.

<sup>4</sup> Champollion. Précis di système hieroglyphique. Paris 1824.

<sup>5</sup> Edward Daniel Clarke. The Tombe of Alexander. London 1805.

<sup>6</sup> Г. В. Церетели. Армазская билингва. Двухязычная надпись, найденная при археологических раскопках в Мухета-Армази. Тб. 1941. G. Tseretheli. The bilingual inscription from Armazi near Mcheta in Georgia. „Известия Института языка, истории и материальной культуры имени Н. Я Марра“, т. XIII, 1942, стр. 1—48 (груз.), 49—83 (англ.).

Բայց և այնպես, Վրաստանի սահմաններում հայտարարված «տրի-լինդվաճներից, նախ և առաջ, ուշադրություն արժանի է հայերեն-վրացե-րեն շինարարական արձանագրությունը, որ փորագրված է Կախքի (Կա-խեթի) թագավորության վսղեմի մայրաքաղաք Գրեմիի երկհարկանի և հինգ խորան պարունակող հայոց մայր եկեղեցու արևմտյան մուտքի գլխին, որ դեռևս XIX դարու վերջերին լուսանկարել էր հայտնի հնագետ-լուսանկարիչ Բ. Նրվեկովը: Արձանագրությունը վերաբերում է մոտավորա-պես 1593—1599 թ. թ.:

Մյուս «տրիլինդվաճ»-ն ռուսերին, հայերեն և վրացերեն է, որ փո-րագրված է 1882 թ. հոկտեմբերի 7-ին Թրիլիսիում վախճանված և վանքի մայր եկեղեցու մեջ հյուսիսային պատին կից թաղված՝ երևանցի Սահակ Մելիք-Աղամալյանի դուստր և վրաց Հերակլ II արքայի որդի Աղեքսանդ-րի այրի Մարիամի մարմարե գերեզմանաքարի վրա, որ այժմ պահվում է Վրաստանի պետ. թանգարանում:

Հայերեն-վրացերեն, resp. վրացերեն-հայերեն «թիլինդվաճներից մեր կողմից հաշվառման են ենթարկված հետևյալները. Գարեսթայի այս-պես կոչված «Բազմալեռանց» (մրավալմթա) անապատների 1467 թ. և ավելի ուշ ժամանակի հիշատակարանները, ինչպես և Թրիլիսիի, Մեսխե-թի, Ղարաբուլախ-Ջուրտակետի (ներքին Մալկայի) և այլ տեղերի հայոց եկեղեցիների շինարարական արձանագրությունները:

Ի դեպ՝ հիշենք, որ այս հուշարձանների շարքը պետք է դասել և Դավիթ Լևոնդիցի Դորդանյանի (հետագայում Դավիթ հակաթոռ կաթո-ղիկոսի) մօր՝ Աննայի տապանագիրը, որը գտնվում է Հոփսիմեի վանքի գերեզմանատանը և որը մենք հրատարակեցինք<sup>1</sup> Սայաթ-Նովայի պրորե-մի կապակցությամբ:

\* \* \*

Ոոսելով պոլիգլոտիկ կամ բազմալեզվյան արձանագրությունների շուրջը, մենք կամա-ակամա պիտի վերհիշենք վրացական և հայկական մատենագրության վկայությունները այսպես կոչված պոլիգլոտիզմի մասին:

Այսպես, օրինակ, XI դ. վրաց պատմիչ Լևոնտիոս Ռուխսեցին (Լեոն-տի Մրովելին) նշում է, որ խազարաց արշավանքների ժամանակաշրջա-նում «Քարթլիում խոսում էին վեց լեզվով՝ հայերեն (սոմխուրի), վրացե-րեն (քարթուլի), խազարերեն, ասորերեն, եբրայերեն և հունարեն (բերձ-նուլի)», քանի որ «այսպիսի լեզուներ կային, որ գիտեին վրաց բոլոր թագավորները, արք և կանայք»:

<sup>1</sup> Ա. Շամիսև և Վ. Փոլսուրիան. Գրեմիի երկլեզվյան արձանագրությունը (վրացերեն). «Известия Института языка, истории мат. культуры имени Н. Я. Марра», V—VI, Тб. 1940, էջ 1—11.

<sup>2</sup> Լ. Մելիքսեթ-Ռեկ. Գարեսթայի բազմալեռանց հայկական էպիգրաֆիկան և պոլիգլո-տիկ արձանագրությունը՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ուղուրերեն (վրացերեն). «Известия Института... имени Марра», т. V—VI, էջ 153—175.

<sup>3</sup> Լ. Մելիքսեթ-Ռեկ. Սայաթ-Նովա (վրացերեն). 1930, էջ 74—75.

<sup>4</sup> Քարթլի-ցխովրեթ. Աննա թագուհու գրչագիրը (վրացերեն). Թբ. 1942, էջ 11.  
Լ. Մելիքսեթ-Ռեկ. Վրաց ազգյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, Երևան 1934, էջ 150.  
Տեղեկագիր 7—3



Նույնը արտահայտված է վրաց տարեգրության XII դարու հայերեն թարգմանության մեջ, թեև մի փոքր աղավաղված ձևով. «Եւ յայնմ ժամանակի խօսէին ի Վիրս վեց լեզու, հայերէն և խազրի, ասորի և եբրայեցի, յոյն և որ ի խառնից նոցա հաւաքեցաւ վրացին»<sup>1</sup>

Իսկ Ստեփանոս Օրբելյանը, խոսելով Բուրթել Օրբելյանի եղբայր Սմբատի մասին, նշում է. «Սմբատ, որ էր հանճարով մեծ, խորհրդով ուժեղ, խելօք աննման, հնարիւք բազմազէտ, բանիւ առատ և քաղցր, լեզուաց հմուտ և ճարտար, ի դատաստանի դիւանին անպարտելի, զի խօսէր լեզուս հինգ՝ հայ և վրացի, ուղուր և փարսի և զմուղալն իսկ»<sup>2</sup>

Այս վկայությունները, թվում է, բավականին բնորոշում են այն սոցիալական բազան, որի կապակցութեամբ հասկանալի է դառնում պոլիգլոտիզմի առկայությունը Վրաստանի արձանագրություններում:

Մյուս կողմից՝ միթե նույն պոլիգլոտիզմի արտահայտիչները չէին ունի միջնադարի մեր անվանի բանաստեղծներն ու աշուղները, որոնք երկու-երեք-չորս լեզվով էին ստեղծագործում, նույնիսկ խառն ոտանավորներ-երգեր հորինում մի շարք լեզուներով. XVI դարում Գրիգորիս Աղթամարցին հայերեն, թուրքերեն և պարսկերեն, XVIII դարում Սայաթ-Նովան՝ հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն և պարսկերեն, XVIII—XIX դ.դ. Շամչի-Մելքոն՝ հայերեն և վրացերեն, ապա Դուրդար-օղլին՝ հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն, Շավլանը՝ վրացերեն, հայերեն, ադրբեջաներեն, վերջապես՝ XIX դարու առաջին կեսին Միսկին-Բուրջին՝ հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն, պարսկերեն և ռուսերեն, հետևապես, հինգ լեզվով, և այլն:

Մեզ վիճակվեց հայտնագործել պոլիգլոտիկ արձանագրության մի հազվագյուտ օրինակ, թերևս համաշխարհային մասշտաբով առաջինը, հետևապես դեռևս միակը, քառալեզվյան արձանագրության կամ «տետրալինգվա»-ի, որը մի տեղում միևնույն ժամանակին և միևնույն անձին է պատկանում կամ վերաբերում և միևնույն բովանդակությամբ, այն է՝ վրացերեն, հայերեն, պարսկերեն և ուլղուրերեն:

Արձանագրութունը հայտաբերեցինք դեռևս 1921 թ. աշնանը (հոկտեմբերին) և ապա հետազոտեցինք, միաժամանակ լուսանկարելով, 1929 թ. աշնանը (նույնպես հոկտեմբերին), Լարայաղ կայարանից 30 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք և պատմական «Տվարածատափ»-ին (Տավարաթածատափ) կից գտնվող այսպես կոչված Գարեսջայի (ըստ Ստ. Օրբելյանի՝ Գարջանուց<sup>3</sup>) բազմալեռանց (վրացերեն՝ Գարեսջիս մրավալմթա) այրիվանքերից կամ վիմափոր անապատներից մեկի պատի վրա:

Արձանագրութունը, որ հիշատակարանի (memorium-ի) բնույթ է կրում, գրված է սեղանատուն ներկայացնող ընդարձակ քարանձավի պատի սպիտակ սվաղի վրա, դեղին ներկով, որ գունաթափ է եղել Սկսվում է այն թեք՝ վրացերեն և հայերենը (յուրաքանչյուրը 6 տող), ապա հետդեռե ուղիղ դիրք է ընդունում՝ պարսկերենը մասամբ և ուլղուրերենը ամբողջապես (յուրաքանչյուրը 5 տող), այնպես որ արձանագրության վերջին տողերը միանգամայն հորիզոնական ուղղություն են ստանում:

<sup>1</sup> Համառոտ պատմութիւն վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 18.

<sup>2</sup> Պատմութիւն Տանն Սիսական. Քիֆլիս, 1911, էջ 403.

<sup>3</sup> Նույն տեղում, 355:

«Տետրալինգվա-ն հիշատակում է ոմն Ասլանի (վրացերենում՝ Արաս-  
նի, պարսկերենում՝ Արսալան, ուղղուրերենում՝ Արսլան) որդի Սարգսին  
(վրացերենում՝ Սարգիսի, ուղղուրերենում՝ Սարքիս) ու նրա կնոջը և որ-  
դուն՝ Ամիր-Սայիգին. որոնք միասին ուխտ են եկել ս. Դավթի (Դարես-  
եցու) գերեզմանին իրենց «մեղաց փրկութեան» և «վասն ննջեցելոց»  
դոթելու համար:

Ուխտագնացությունը տեղի է ունեցել ըստ վրացականի՝ «քորոնի-  
ռնին մ», այսինքն՝  $40 + 1312 = 1352$  թ., ըստ հայկականի՝ «ի թվ պա»,  
այսինքն  $801 + 551 = 1352$  թ. և ըստ պարսկականի (հիշրիի՝) «sana sa-  
aasa o qamsina va sab'a mja», այսինքն  $753 (\times 0,97 + 621,54) - 1352$  թ.  
ուղղուրերենը վերջում թերի է:

Ահա և այդ արձանագրությունները՝ որոնցից վրացերենը և պարս-  
կերենը մենք բերում ենք հայերեն տրանսլիտերացիայով, իսկ ուղղուրե-  
րը պրոֆ. Ս. Մալոյի ընթերցմամբ լատիններենով և նույնի ուղղուրերեն թարգ-  
մանությամբ:

#### 1. Վրացերենը.

1. «Ի. մե, միժաի մցիրէ, սարգիս ձեարասլանիսա,
2. ամովէդիթ ծմինդա | դավթիսա սափլավսա, մէ դա չէմման
3. մեուղէման դա չէմման շվիման | ամիր սաիդ, լոցվադ չվէն-
4. դա դա չվէնթա գարդասուլթա դա ցողվաթա շէն|դորիսա-  
թվին. դա վինցա ծաիկիթխոս էս դա շէնդորա թքվաս, մաս
5. դա միսթա գարդասուլթա շէնդովէս դմէրթման գա ծմին-
6. դա դավթ. դաիծէրա թվէս մաիսս | քորոնիկոնսա մա:

#### 2. Հայերենը.

1. 2 «ի ծառէս և անարժանս Սարգիս Ասլանի որդի եկաք | ի  
սուրբ Դավթի գէրէգմանն ի աղաթս (sic), վասն զտուն (sic)
3. իմ և | զավակ իմ Ամիր Սայիդ, վասն ցմեղաց (sic) փրկու-
4. թեան մեզ և ննջեցելոց մերոց. ով որ կարդէս (sic), մեղաց
5. թողութիւն հարամայէք, | որ աստված թողութիւն արժանի
6. հրամայէ ըզձէր մէդքն. գրէցավ | գիրս ի մայիս ամիսն ի թվին պա»:

#### 3. Պարսկերենը.

1. «Իանգա ի քաթիր սարքիս բնի արսալան մա-
2. սիհի [ / / / / ] բենիյաթ ըխլաս | վա զիյարաթ գա-  
ւուդ փաք, բանդա վն հալալ բանդա վն [ / / ]
3. բանդա | ամիր սաիդ և բե նամազ և տաաթ
4. ադ բարայ մա ևա դոգաշտագան [ / / ] | ևն աֆա  
բազի ևա գոնահան նաֆարմանի գերգոֆտան.
5. հաք թաալա ևա գաւուդ փաք գոնահան | ևա  
բադիրա աֆու գարդա ընդ ֆի շահրի բարի ուլ  
ա խար սանա սալաասա օ խամսինա ևա սար'ա մյա»:

#### 4. Ուլղուրերենը

- 1,2 Man janian qul sarqis Arslan oyly.. | ary
3. Daudnum... ynda man (?) umunum alalum | umnum (?)

<sup>1</sup> Հրատարակված է 33-րդ էջի 1 ծանոթության մեջ հիշված մեր աշխատության մեջ,  
161-163, որին կցված է և լուսանկարը (էջ 178):

4. ollum Amir Said... ucun | ... tanrı (?)... qylsun

5. arkim oqysun...tun | ...tun qylsun...<sup>1</sup>.

(ռուսերեն թարգմանությամբ. «я, грешный раб Саргис, сын Араслана, ...в .. святого Давида, за сына моего Амир Саида..., бог... да... сделает, каждый пусть читает... пусть сделает»).

Ասլանի որդի Սարգիսը և նրա զավակ Ամիր-Սայիդը, հավանորեն, այն մեծատուն հայերից էին, որոնք XIII—XIV դդ., պատմական իրադարձությունների կապակցությամբ, ստիպված եղան Հայաստանից զաղթել Վրաստան, այնտեղ բնակություն հաստատել և որոշ գեր խաղալ Վրաստանի տնտեսական կյանքում, նույնիսկ վրաց արքունիքում, իբրև առևտրական կապիտալի աշխուժացնողներ, ինչպես վկայում են մոնղոլական շրջանի հայ պատմիչները<sup>2</sup>:

Այսպես, օրինակ, Կիրակոս զանձակեցին, խոսելով Ուսեկ Ասիլ կոչված խոշոր առևտրականի մասին (XIII դ.), գրում է. «Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ (ի թաթարաց) այր ժի մեծատուն վաճառական, Ուսեկ անուն, զոր ինքեանք [թաթարք] Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ... որ ապրեցաւ յաւերիւն Կարնույ քաղաքի ի Թաթարոյն, հանգերձ որդւովքն՝ Յովհաննու ե Ստեփանոսիւ, և եղբարք իւրովք. և էր յայնժամ ի Տփլիս քաղաքի բնակութիւն կալեալ, և իայ անուանեալ թագաւորին Վրաց Դաւթի ե մեծաբեալ ի Ղանէն գրով և յամենայն աւագանւոյն»<sup>3</sup>:

Ըստ Վարդանի՝ «ի վեցհարիւր իննսուն և մի թուին Հայոց (— 1242) Բաղունուինն փոխեաց զիշխանութիւն Ջարմազանին և էառ զԿարնույ քաղաք, հանեալ անտի զայրն հրեկի մեծատուն և երկիւղած ի Տեառնէ զՈւսեկն և զազգականս նորա՝ զորդիսն Յոհաննու, Ստեփանոս և զեղբարսն իւր հինգն»<sup>4</sup>:

Հովհաննես Երզնկացուն-Մործորեցուն. Պլուզ մականվանյալին, ինչպես ինքը խոստովանում է իր «Վիպասանութիւն զերկնային մարմնոց շարժմանէ» երկի պոաջաբանում, «հանդիպեցաւ խօսիլ... բանս քարոզութեան ի զուռն եկեղեցւոյն մեծապատիւ և խոհեմամիտ և մեծ իշխան հայոց՝ պարոն Դարիմատինին, զոր շինեալ էր աստուածասէր և բարեհոգի հայր նորա պարոն Ուսեկն», «Վասն որոյ ախորժելի եղև զուարթամիտ պատանւոյն Վաղթանկայ, որ էր որդի կրտսեր հոչակաւոր անուան պարոն Ուսեկայ և մայրենի ազգաւ թոռն մեծի իշխանին Ջալալայ՝ տեառն Քաչենոյ, որդի մոր բարեպաշտի» և այլն<sup>5</sup>:

Հիշյալ Ուսեկը ամենաաչքի ընկնող ներկայացուցիչն էր հայազգի առևտրական բուրժուազիայի, որ XIII դարում անուն էր հանել իր ձեռնարկություններով և, ի միջի այլոց, Թբիլիսիում 1251 թ. կաթողիկե եկեղեցու (այժմ Միյզանի Սուրբ Դեորգի) կառուցումով, իսկ նրա երեխ

<sup>1</sup> Պատմութիւն արարեալ Գիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, Թբիլիս, 1910, լՂ 348—350 (ցիաաաի մեջ ընդգծումը մերն է, Լ. Մ.-Բ.):

<sup>2</sup> Վիպասանութիւն զերկնային մարմնոց շարժմանէ, Ն. Նախիջևան, 1782, էջ Թ—Ժ.

<sup>3</sup> Н. Орбели. Фрагмент крестного камня с арабской надписью в Гифлисе. «Христ. Восток», т. VI, стр 198.



թոռները, Սուջահաթ, Առյուծ և Ջալապը՝ վանքի եռասնեղան և եռագմբեք տաճարի շինությամբ։<sup>1</sup>

Առևտրական խավերի շարքին էր, ըստ երևույթին, սլաականում և Գարեսջայի բազմալեռանց 1352 թ. քառալեզու արձանագրության մեջ հիշված Ասլանի որդի Սարգիսը, մեկն այն բազմաթիվ հայ ուխտավորներից (սրանց թվում հիշվում է և Աուջահաթը), որոնք երկար ու ձիգ դարերի ընթացքում, յուրաքանչյուրն իր կյանքում գոնե մեկ անգամ, ուխտ են եկել Գարեսջայի վիմափոր անապատները ս. Դավթի գերեզմանին երկրպագելու նպատակով, որ և անմահացրել են այրիվանքերի պատերի սվադի վրա մեծ քանակությամբ թողած արձանագրություններով, որոնց մեծ մասը 1352 թվին է ընկնում։

1274 թ.— «աստուածայակ սուրբ քահանայք գարեջայ»։

1302 թ.— «Սարգիս իրիցոյ որդի Ալիոյ Ալիոյի»։

1332 թ.— «նունի Եվանեսի որդին»։

1351 թ.— «տէր տէր ավաք էրէց և Յակոբ, Մրվան՝ աւագէրէց

Անեցի և Համազասպ երէց

1351 թ.— «Սուջահթ»։

1352 թ.— «Սարգիս՝ Ասլանի որդի... և գավակն ամիր Սայիդ»։

1352 թ.— Սարգիս արեղէն և... Թումանպէկն»։

1352 թ.— «Յոհան, Գէղէոն, Սարգիս տէր...»։

1352 թ.— «Նաթել»։

1352 թ.— «Սարգիս... Շալուայ, ծառայ աստուծոյ, և Յովանէսն»։

1352 թ.— «Խէրէղին»։

1467 թ.— «Յովանէս էրէց... Տփխեցի»։

1682 թ.— «Տէր Բարսեղ... բաղում ուխտավորօք»։

1746 թ.— «Ինայ»։

Եւլն՝— »

Այլ խնդիր է՝ ինչով բացատրել ս. Դավթի այսպիսի մեծ և բացառիկ ժողովրդականութիւնը (գուցե և հեղինակութիւնը) հայերի աչքում, որ մենք մանրամասն քննել ենք մեր «Դավիթ Անհաղթի Վրաստանում լինելու հարցի շուրջը» ձեռագիր աշխատության մեջ<sup>2</sup>։ Անցողակի միայն կհիշենք, որ այդ աշխատության մեջ մենք արծարծել ենք այն միտքը, որ Դավիթ Գարեսջեցին (Գարեջեղին) VI գարու առաջին կեսին Հայաստանում անուն հանած Դավիթ իմաստասերներից մեկը պիտի լինի, որ հետազայում, ըստ Առաքել Սյունեցու վկայության, վիրավորանքի ենթարկվելով ու անարգվելով հայերի կողմից, անցել է Վրաստան, ուր և ապաստան է գտել ու ֆեաքել ցմահ. և այս բոլորի կապակցությամբ որոշ իմաստ է ստանում քառալեզվյան հիշատակարանին կից գտնվող հայերեն արձանագրութիւնը, ուր «անյախթ փրկիստփայի գերեզման»-ն է հիշված։

Սակայն այն հանգամանքը, որ Ասլանի որդի Սարգիսը ս. Դավթի գերեզմանին իր ուխտ գալու փաստն արձանագրել է չորս լեզվով, ապա-

<sup>1</sup> Լ. Մելիքսեթ-Քեկ. «Թ. պեա. համալսարանի Տեղեկագիր», IV. Թ., 1924, էջ 85. (Վրացերեն)։

<sup>2</sup> Լ. Մելիքսեթ-Քեկ. Գարեսջայի բազմալեռանց հայկական էպիգրաֆիկան և այլն, էջ 173.

<sup>3</sup> Զեկուցված ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գաժութիւնի Ինստիտուտի դիտական սեսիայում 1963 թ. հոկտեմբերի 31-ին.

ցուցում է երկուսից մեկը. կամ այն, որ այդ Սարգիսը հենց ինքն է եղել պոլիգլոտ, այսինքն շատ լեզուներ դիտցող, կամ այն, որ նրան ուղեկցել են այլ և այլ լեզուներ իմացող անձինք, որոնք և արձանագրել են 1352 թ. մայիս ամսին տեղի ունեցած ուխտագնացության փաստը քառալեզվյան հիշատակարանով:

Ընդ մին կարեոր է նշել և այն, որ արձանագրությունների դասավորումը որոշ հաջորդականությամբ այսպես կարգավորվ՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ուլդուերեն, բխում է ժամանակի ոգու պահանջներից, ըստ որում վրացերենն առաջին տեղն է գործածված իբրև պետական լեզու այն երկրի, ուր Ասլանի որդի Սարգսին ընտանիքով վիճակվել է ոտք դնել (անկախ նրանից՝ եկվոր է նա, թե՛ Վրաստանում բնակություն հաստատած անձն), այն էլ վրացական սուրբ ճանաչված ս. Դավթի գերեզմանի վայրը. հայերենը երկրորդ տեղումն է գործածված իբրև Սարգսի մայրենի լեզու. ապա պարսկերենը՝ իբրև ժամանակի հայ և վրաց բարձր խավերի զրոց լեզու. և, վերջապես, ուլդուերենը՝ իբրև ժամանակի աշխարհակալ-տիրակալների (մոնղոլների) դրական լեզու:

Ընչ վերաբերում է քառալեզվյան արձանագրության հայերեն տեքստին, որ Թբիլիսիի և Ազուլիսի բարբառների գրաբարախառն արտահայտիչն է, այն մեծ նշանակություն ունի առանձնապես հայոց լեզվի պատմության համար, քանի որ այսպես կոչված «նախնի ռամկորենի» սակավաթիվ պերճախոս վավերագրերից մեկն է. իհարկե, Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականի»-ի հայ մեկնիչների և միջնադարյան հայ բանաստեղծների ու աշուղների ստեղծագործության կողքին:

Թվում է, որ Գարեջայի բազմալեզունց անապատների քարանձավներից մեկում հայտարերած «տետրալինգվա»-ն ոչ միայն ժառանգել է և դեռևս միակը իբրև քառալեզվյան արձանագրություն համաշխարհային մասշտաբով, այլև, ուլդուերական մասում նույնպես առաջինը և միակը Անգրկովկասում:

Եվ հենց սրանումն է քառալեզվյան արձանագրության—«տետրալինգ-իա»-ի մեծ գիտակածն նշանակությունը: